

An aerial photograph of a city, likely Rotterdam, with various colored overlays and physical models placed on it. A prominent red line runs diagonally across the city. Other colors include yellow, blue, green, and orange. The overlays represent different urban planning or design interventions. The text is overlaid on the top half of the image.

Verbeelding als kracht

De betekenis van ontwerpend onderzoek voor regionale
visieontwikkeling

Hoe komen we in de huidige tijd waarin de grote transitieopgaven iedere dag voor krantenkoppen zorgen, tot integrale vergezichten voor de ruimtelijke inrichting van ons land? Een werkwijze die vanaf de jaren '80 is ontwikkeld – het ontwerpatelier – kan hierbij helpen. Wat is de rol van ontwerpend onderzoek als strategisch instrument in gebiedsontwikkeling? En welke lessen kunnen hieruit getrokken worden?

Tekst **Jutta Hinterleitner**

REGIO VOLGT FUNCTIE

Nederland kent een lange traditie van ontwerp- en onderzoek in gebiedsontwikkeling. Het begon in de jaren '80 van de vorige eeuw, toen duidelijk werd dat de Rijksoverheid na decennia van overheids gestuurde ruimtelijke ordening in de wederopbouw-tijd, het niet langer als haar taak zag de grote vergezichten op de toekomstige inrichting van het land te ontwikkelen. Maarten Hajer, Dirk Sijmons en Fred Feddes beschrijven dit in de publicatie *Een plan dat werkt* (2006) heel treffend: "Er kon niet meer worden teruggevallen op het clubje verstandige heren, dat in onderling overleg knopen doorhakte". Voor de toch al mondiger wordende samenleving ontstond er ruimte om een bijdrage te leveren aan visieontwikkeling. Er ontstonden nieuwe werkwijzen, die veelal gebruik maakten van ontwerpdenken, *stakeholder involvement*, kennis uit het gebied en horizontale samenwerkingsverbanden. Vandaag de dag worden verschillende werkvormen gebruikt waarbij ontwerpers, gebiedsstakeholders en overheden samen optrekken. Deze zijn echter nog geen standaard middel om aan de voorkant van complexe regionale- of gebiedsontwikkelingen de neuzen een kant op te krijgen.

Instrument voor visievorming

Het initiatief voor visievormingstrajecten waarbij ontwerp- en onderzoek wordt toegepast, ligt vaak bij onafhankelijke instituties zoals bijvoorbeeld universiteiten, de IABR, Atelier Rijksbouwmeester en het College van Rijksadviseurs, de Eo Wijers Stichting, maar ook brancheverenigingen en expert-netwerken. De initiatiefnemers maken zich druk over urgente, vaak ultra-complexe vraagstukken zoals energietransitie,

mobiliteit, natuurbehoud, klimaatadaptatie, sociale inclusiviteit en combinaties daarvan, die in de vorm van concurrerende ruimteclaims boven een gebied hangen.

Ontwerp- en onderzoek helpt om vanuit een beleidsluwe en onafhankelijke positie zowel de toekomstige ontwikkeling van een gebied te bevragen, als het beleid. Door de luiken open te zetten en samen met ontwerpers, experts en gebiedsstakeholders (inclusief de lokale overheden) te schetsen aan wenselijke toekomst voor een gebied, kunnen nieuwe vertrekpunten of samenwerkingen ontstaan.

De Rijksoverheid onderkent het belang van een dergelijke 'vrije ruimte', en draagt hier via verschillende fondsen en actieprogramma's aan bij. Ook de recentelijk gelanceerde Nationale Omgevingsvisie (NOVI) beschrijft ontwerp- en onderzoek als bruikbaar middel om tot visies te komen in gebiedsontwikkeling.

Definitie

De literatuur beschrijft ontwerp- en onderzoek als een reeks van cycli die wordt doorlopen. Een vraagstuk wordt door ontwerpers geanalyseerd en uitgetekend in een ruimtelijk idee (representatie). Dit idee wordt in dialoog met stakeholders en gebiedsactoren getest, en in een volgende cyclus bijgesteld. Dit nieuwe, beter passende idee wordt wederom getest, en opnieuw bijgesteld. Zo worden gedurende het proces de ontwerpvisies steeds concreter, en worden de stakeholders uit een gebied daar mede-eigenaar van.

Drie concrete casussen

Hoe werkt ontwerp- en onderzoek in het complexe krachtenveld van regionale en gebiedsontwikkeling precies? En hoe kan er, als je kiest voor een dergelijk traject dat tijd

“Niet meer
terugvallen op
clubje
verstandige
heren”

MAARTEN HAJER, DIRK SIJMONS, FRED FEDDES

Afbeelding 3: De 47 stations in de Zuidvleugel, die een regionaal netwerk vormen.
Bron: Translating the technical into the metropolitan, Stedenbaan – Atelier Zuidvleugel (artikel)

en geld kost, worden gestuurd op de grootst mogelijke impact op zowel beleid (bijvoorbeeld structuurvisies) als praktijk (de gebiedsontwikkelingen die zich in de jaren en decennia daarna voltrekken)?

Aan de hand van drie voorbeeldprojecten, die al een tijdje geleden zijn afgerond, is er in het kader van dit onderzoek gekeken naar

de organisatiestructuur, de rol van de ontwerpers, maar vooral naar sturingsprincipes die gebruikt werden om de projecten te laten slagen. Alle drie de projecten waren opgezet als ‘ontwerpatelier’: nauwkeurig geregisseerde processen, waarin door ontwerpers, experts, gebiedsstakeholders en overheden over een langere periode (1-3 jaar)

werd gewerkt aan visies voor een gebied. In de projecten ging het er om zowel regionale als lokale vraagstukken te tackelen. Regionale vraagstukken zoals bijvoorbeeld kustversterking of bereikbaarheid hebben immers lokale uitwerkingen in de aanleg van zeeweringen of het ontwerp van stationsomgevingen, omgekeerd hebben lokale invullingen invloed op regionale systemen.

Atelier IJmeer (2003-2006)

In dit project zette de wethouder stedelijke ontwikkeling van de gemeente Almere het stedenbouwkundig duo Teun Koolhaas en Ellen Marcusse aan het werk. De mogelijkheden voor de groei van Almere aan de westkant van de stad, in combinatie met een verbinding door het IJmeer richting Amsterdam werden onderzocht. De ontwerpers hadden in dit voorbeeld grote sturingskracht. Zij zetten een fysiek atelier op, waar zij meer dan 500 experts, bestuurders en betrokkenen ontvingen. Al deze mensen leverden een bijdrage aan de plannen, die aan de hand van grote maquettes werden verbeeld.

Het atelier creëerde een geïntegreerde visie, die de woningbouwopgave verbond aan de infrastructurele en ecologische opgaven in de regio. De resultaten van het atelier hadden invloed op het discours over de toekomst van de regio en werkten onder andere door in de Rijksstructuurvisie Amsterdam – Almere – Markermeer (RRAAM) uit 2013, die een duidelijk stappenplan gaf voor de toekomstige ontwikkelingen.

Atelier Zuidvleugel / deelproject Stedenbaan (2005-2007)

Dit ontwerpatelier werd opgestart vanuit de directie Ruimte en Mobiliteit van de provincie Zuid-Holland en kreeg de opdracht

“Ontwerpstudio's leveren waardevolle bijdrage aan visies en coalities”

om te onderzoeken of bouwen rondom de 47 stations in de Zuidvleugel de reizigersaantallen zou kunnen opleveren die de NS nodig had om de treinen met hogere frequentie te laten rijden. Atelier Zuidvleugel verkende onder de leiding van ateliermeester Paul Gerretsen en hoofdontwerper Verena Balz de afzonderlijke stationsgebieden, hun kwaliteiten in relatie tot elkaar en hun plek in het regionale netwerk. De conclusie was dat Transit Oriented Development – verdichting rondom de stations en betere benutting van de spoorinfrastructuur – haalbaar en wenselijk was.

In dit atelier was de interactie met de parallelle bestuurlijke trajecten opvallend. De resultaten uit het ontwerpatelier voorzagen de regionale Stedenbaan-coalitie van de onderbouw, die nodig was om een uitvoeringsovereenkomst te kunnen sluiten met de NS. De verankering in verschillende Rijksnota's en in de structuurvisie hielpen daarbij. Het hoogfrequente spoornet is in aanleg, vanaf 2024 zal de trein in een deel van de Zuidvleugel hoogfrequent rijden.

Atelier Kustkwaliteit / deelproject De stad aan zee (2011-2012)

Dit ontwerpatelier ontstond vanuit een brede initiatiefgroep waarin onder andere vertegenwoordigers van de vier kustprovincies

zitting hadden, het Deltaprogramma Kust, de gemeente Den Haag, de TU Delft en maritiem aannemer Van Oord. De initiatiefgroep wilde een betere relatie tussen de technische aspecten van de kustversterking en de ruimtelijke kwaliteit bewerkstelligen. Daarnaast was het de bedoeling om inzichten uit het atelier te integreren in de Nationale Visie Kust, die in 2013 gereed kwam.

Het atelier onder de leiding van Jandirk Hoekstra was een wendbaar vehikel, dat uiteenlopende lokale vraagstukken behandelde: kustgemeenten konden casussen rondom het versterken van hun zeekering inbrengen, die vervolgens in ateliersessies onder handen werden genomen. In het deelproject 'De stad aan zee en de toekomst van de verharde zeekering' ontwikkelde stedenbouwkundige Anne Loes Nillesen samen met de gebiedsstakeholders visies op de kust van Scheveningen. Er werd onderzocht hoe door middel van harde (gebouwde) of zachte, zanderige kustversterking ruimte kan ontstaan voor stedelijke verdichting.

In dit atelier was vooral het ontstaan van een 'kustcommunity' opvallend: experts vanuit verschillende instituties en met uiteenlopende expertises leerden samenwerken en deden dit ook in verschillende vervolprojecten.

De drie ontwerpateliers zorgden voor bruikbare toekomstvisies, maar hadden ook hun tekortkomingen. In een geval waren de betrokken gemeenten nog niet klaar voor de ontwikkelde visies, in een ander geval bleek de afstand tussen atelier en beleid toch te groot om de resultaten goed te verankeren. Ook was niet iedere werkwijze even geschikt voor het creëren van blijvende verbanden tussen de gebiedsactoren.

Maar hoe dan wel te sturen op de grootst mogelijke impact?

Sturingsprincipes

Uit de analyse van literatuur en de drie casussen blijkt dat het succes van een ontwerpatelier gebaseerd is op het samenspel van proces, de juiste inzet van ontwerpkracht en het betrekken van de stakeholders. In de praktijk helpt een aantal sturingsprincipes om invloed te hebben op proces, resultaten en doorwerking.

Procesregie, de gestructureerde opzet van een ontwerpatelier en een continue projectleiding zorgt voor overzicht: voor externe partijen, die daardoor begrijpen waar een atelier precies over gaat en hoe zij zich er toe kunnen verhouden, maar ook voor de betrokken actoren, die een helder werktraject kunnen doorlopen. Een ander sturingsprincipe is het op de juiste manier betrekken van het politiek-bestuurlijke domein. Daar waar met *fingerspitzengefühl* wordt gewerkt aan een goede balans tussen de 'vrije ruimte' van het atelier en de politiek-bestuurlijke context, wordt verankering van atelier-resultaten in beleidstrajecten makkelijker. Een atelier werkt dan op zijn best, als het beleidsluwe ateliertraject de ruimte krijgt, en als daarnaast een goede informatieoverdracht richting de politiek is geborgd. Een derde principe dat kan helpen de resultaten uit ontwerpateliers verder te brengen is het ambassadeurschap: de kunst verbindingen tot stand te brengen tussen de verschillende domeinen betrokken bij een gebiedsontwikkeling. Ambassadeurs kunnen, door als diplomatieke schakel op te treden tussen verschillende instituties, domeinen en netwerken, zowel kennis overdragen als sturen op strategische inbedding.

Naast de hier beschreven 'harde' sturingsprincipes, die georganiseerd kunnen worden door kundige experts aan te trekken, zijn er zachtere principes aan te wij-

zen, die gedurende het proces ontstaan als de randvoorwaarden kloppen. Het belangrijkste principe is cocreatie, het ontwerpen- de participatieproces dat zorgt voor het ontstaan van een ruimtelijke visie – concreet rond de tafel met actoren uit een gebied, experts, overheden en ontwerpers. Cocreatie helpt de verschillende actoren van elkaar te leren en elkaars standpunten en belangen te begrijpen. Dit leidt tot een heldere definitie van de vraagstelling, tot visievorming en tot draagvlak voor de ontwikkelde visie. Een ander ‘zacht’ sturingsprincipe zijn de actorrelaties. Als actoren elkaar leren kennen en begrijpen, zijn zij eerder bereid langdurig samen te werken in het complexe proces van een gebiedsontwikkeling. Het derde principe in deze categorie is de discourcoalitie, het ontstaan van verbonden rond gedeelde ‘verhalen’. Gebiedsactoren, die gedurende een gebiedsontwikkelingsproces dezelfde gezamenlijke visie blijven nastreven en het gedeelde verhaal trouw blijven, komen samen verder.

Verbindende factor

Ontwerpateliers kunnen als ‘verkennende speedboten’ rondom de grotere en loggere gebiedsontwikkelings- en bijbehorende beleidstrajecten opereren, en zowel oplossingen voor de korte als voor de lange termijn schetsen. Zij kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan het ordenen en verbinden van complexe vraagstukken, zoals bijvoorbeeld de actuele onderwerpen energie- en mobiliteitstransitie, de woningbouwopgave of nieuwe vormen van landbouw en natuurbehoud. Door de verschillende actoren vroeg te betrekken, en samen te werken aan gedeelde uitgangspunten, kwaliteitskaders en doelen, ontwikkelen alle betrokkenen eigenaarschap voor bepaalde problemen en oplossingen.

Daardoor komt cross-sectorale samenwerking van de grond – een cruciale stap om alle verschillende vraagstukken in een gebied integraal te benaderen. Daarnaast kunnen ontwerpateliers bruggen slaan tussen horizontale maatschappelijke netwerken, beleid en politiek. Door de neutrale setting en hun positie buiten de lijnorganisaties en hiërarchieën, kunnen zij een waardevolle bijdrage leveren aan zowel het ontstaan van visies als van coalities.

Net als de gebiedsontwikkeling waar zij aan gekoppeld zijn, vergt het wél een lange adem, strategisch inzicht, geduld en adaptief vermogen om de ontwikkelde visies vast te houden en te implementeren. Maar waar de gebiedsvisies als een rode draad door het proces blijven lopen, kunnen processen aantoonbaar worden versneld en gestroomlijnd.

Er valt nog veel te leren over deze manier van werken, en met elk afgerond ontwerpatelier ontstaan nieuwe inzichten. Maar een ding is zeker: een integrale gebiedsvisie is het halve werk. ■

LEES MEER

Lees dit artikel ook online.